

The research is based on the use of a complex of general scientific, structural-functional and historical methods.

Key words: *alcohol industry, alcohol production, distilling plant, production concentration, technical support.*

Одержано 4.09.2017.

УДК 94(477.41-22):929 Люлька

Павло Дрок
(Переяслав-Хмельницький)

САВАРКА – ІСТОРИЧНА БАТЬКІВЩИНА АРХИПА ЛЮЛЬКИ

У статті досліджено історію виникнення та розвитку села Саварка Богуславського району Київської області, в якому народився славетний український авіаконструктор Архип Люлька. Висвітлено етапи становлення та розвитку села, особливо тих об'єктів, що стосуються відомого авіаконструктора й інших видатних постатей. Встановлено, що Саварка бере свій початок від часів Київської Русі, що поблизу Саварки і Лютарів виявлено два городища черняхівської культури. Представлено історію Саварської школи.

Ключові слова: *село Саварка, академік, Михайло Петрович Кравчук, Архип Михайлович Люлька, Дмитро Якович Загул, Данило Сидорович Лагутін, Валерій Савелійович Довгалецький.*

Архип Михайлович Люлька – видатна особистість в історії світової авіації. Безмежна інженерна інтуїція, конструкторський талант зробили його основоположником практичної реактивної авіації. Природжений керівник, чарівна людина, він захоплював людей, кликав за собою на постійний творчий пошук; сам здатний все життя горіти, він запалив яскраве полум'я в серці понадшвидкісної авіатехніки. Архип Люлька став піонером нового кардинального підходу в побудові авіаційних двигунів. Уже в 1930-х рр., коли швидкості військових літаків підійшли до межі 400–500 км на годину, стало зрозумілим, що поршневий двигун себе вичерпав, і це твердження висловив нікому не відомий тоді інженер Архип Люлька. Він стверджував, що зможе сконструювати такий двигун, який дозволить літакам літати з надзвуковою швидкістю і підніматися в стратосферу. Історичною батьківщиною цієї відомої людини стало село Саварка Богуславського району Київської області.

Мета статті полягає у висвітленні історії виникнення та розвитку села Саварка, в якому народився славетний український авіаконструктор Архип Люлька. У розвідці представлено окремі етапи становлення та розвитку села, особливо тих об'єктів, що стосуються відомого авіаконструктора й інших видатних постатей.

На правому березі річки Росі уздовж 7 км протягнулося село Саварка. Воно розташоване за 22 км від районного центру Богуслав і за 8 км від залізничної станції Ольшаниця Рокитнянського району. Сільраді підпорядковане і сусіднє село Лютарі. Саварка знаходиться на межі чотирьох сусідніх районів – Богуславського, Рокитнянського, Миронівського та Тарашанського. Площа села під забудовами 2,5 кв. км. Населений пункт діючий. Населення 957 чол., а в Лютарях – 84 чол. Село має давню історію виникнення. У центрі Саварки досліджено кургани скіфських часів (VII–VI ст. до н. е.) – Велика Могила (поблизу школи) та Гайворон (у центрі селища). А біля Лютарів збереглися кургани доби бронзи (II тис. до н. е.). Отже, ця місцевість була заселена давно. На полі, на відстані 4 км від центру села знаходиться курган Маяк (180 м над рівнем моря) [10].

Саварка бере свій початок від часів Київської Русі. Поблизу Саварки і Лютарів виявлено два городища черняхівської культури. За переказами тут було колись місто Савара. Є версії щодо назви села: 1) тут жили племена савари або савіри. Як свідчать історичні джерела, савіри входили до союзу антських племен – предків слов'ян. Савіри брали участь у знаменитій Каталунській битві на боці війська Аттіли та відзначились особливою стійкістю і хоробрістю. А в стародавній Паннонії (Австрія) до XVIII ст. існувало місто Саварія; отже, савари існували насправді, тому що є на Україні чимало співзвучних топонімічних назв – річка Савранка, Савур-могила, село Савенці тощо; 2) у навколишніх лісах знаходилося жертвне капище верховного бога слов'ян – Сварога, він же Перун – бог грому, він же Свентовид – бог світла. Цієї версії притримується знаменитий етнограф Галина Лозко [2]; 3) савами називали воїнів-дозорців, що вартували на валах. Знамениті Змієві вали збереглися в околицях Саварки і Лютарів, а в Саварці поблизу садиби Люльки Галини Петрівни є залишки двох городищ. Це були оборонні укріплення, обнесені валами та глибокими ровами з водою. Знахідки на Городищі свідчать про часи Київської Русі: це уламки скляних браслетів, залізні ножі, бронзова обручка, керамічне яйце, важки-грузила для сітей, прясла тощо. Вони зберігаються у місцевому музеї та в краєзнавчому музеї м. Біла Церква. Чимало з них передав туди на початку XX ст. місцевий священик, археолог-любитель Петро Максимович Дзбановський. На його запрошення Городища досліджував Карл Болсуновський (за результатами своєї роботи він опублікував у 1913 р. брошуру «Саварка, савари, Городища, древності і народ», рукописний варіант якої теж зберігається в музеї історії села Саварки); 4) село заснував козак Савка з дружиною Варкою, вони поселились тут уже в козацькі часи.

Роком заснування Саварки вважають 1750 р. – у цей час була побудована перша Покровська церква, схожа на перевернутого човна, дерев'яна, зроблена без жодного цвяха, з дерева, привезеного з Чигиринського лісу. Дзвіницю добудували вже у XIX ст. На території села ще на початку XX ст. досліджено два кургани – «Велика могила» і «Гайворонова могила». Ці кургани відносяться до VI–VII ст. до н. е. «Велика могила» – військове захоронення.

Збереглися стародавні назви урочищ. Одне з них – «Вирвихвіст» – знаходиться на початку села Саварка. Люди їхали волами чи кіньми, ті застрягали, а люди їх витягали за хвости. Тому і річка називається Вирвихвіст, впадає у річку Рось, її довжина 2 км. Урочище «Винниця» розташоване над річкою Рось напроти школи. За спогадами старожилів знаємо, що десь тут у XIX ст. була винокурня.

У X–XI ст. було зведено цілу систему земляних укріплень, так званих Змієвих валів. У фортецях і баштах на валах розміщувалися сторожові застави руських воїнів. Ці укріплення становили заслін від нападів кочівників. Збереглися залишки Змієвого валу і біля Саварки. Він починається в лісі проти школи і йде в сторону Богуслава по Мисайлівських і Лютарських полях, а з лівої сторони у бік села Вільшаниця. За Саваркою, в кінці Луків, поряд з орнітологічним заказником «Саварка» знаходяться залишки високого валу, яким було оточене стародавнє городище. Воно мало вигідне географічне положення. З півдня і південного заходу річка Рось, із заходу річка Гороховатка, яка омиває вал і в цьому місці впадає в річку Рось. А зі сходу був викопаний глибокий рів, заповнений водою [10].

У 1986 р., коли будували нове селище для переселенців з Чорнобильської зони, то натрапили на залишки цегельні. Є думка, що цегла вироблялася для укріплення городища № 1 (біля обійстя Г. П. Люльки).

Перші письмові відомості про село Саварку маємо за 1750 р., з часу заснування Покровської церкви (реконструйована була в 1905 р., зруйнована в 1983 р. за вказівкою).

У 1665 р. на м. Богуслав вчинила напад татарська орда і пограбувала його. У 1678 р. кримські татари і турки разом з Юрієм Хмельницьким розорили місто, а його

жителів забрали в ясир. Про те, що турки і татари нападали в XVII ст. на Богуславщину свідчить дума «Про Марусю Богуславку». Довгий час (до 1793 р.) село Саварка було під владою польської шляхти. Польське католицьке духовенство чинило релігійні утиски. У 1797 р. князь Понятовський продав Богуславський ключ графу Яну Браницькому за 4 млн. золотих. Ліс навколо Саварки теж належав Браницькому. Цей ліс пізніше буде продано на іменинах царському престолонаступнику Олексію.

У цей час у селі Саварка було 56 дворів, 389 жителів. Основне заняття селян – землеробство. Саварчани ходили на ярмарки у Богуслав. Тут продавалися товари, привезені з Києва, Жмеринки, Бердичева, Фастова, а також ті, що вироблялися в Богуславі, горщики з Дибинець, знамениті білі богуславські кожушки [5].

До 1917 р. землі в Саварці належали панам: Галицькому – 640 десятин землі, Штемповській – 350, Мельнику – 140. Церква володіла 67 десятинами землі. 500 десятин належало селянським дворам. З них 5 господарств володіли 73 дес. Більшість дворів була безземельною (не мали польової землі), а городи були мізерні. Обробіток землі був примітивним, урожаї – низькі. На селі було три кінні або парові машини, декілька віялок.

Засобом для проживання безземельних селян були відхожі промисли. Кожної ранньої весни великими гуртами відправлялися селяни на заробітки на Херсонщину, в Крим, а дівчата в Одесу на поливні огороди. Там ставали в «строк» на весь літній період.

Був у селі і млин, який належав концесіонерам Лагутіну і Ліщинському. Він щодоби переробляв 2000 пудів зерна. Біля млина збереглися залишки греблі, яку використовували в XIX ст. як міст. По ній їздили возами. Гамір біля млина стояв, як на ярмарку, бо приїздили молоти з чотирьох сусідніх сіл. Праця в млині була важкою. Носили кулі – п'ятипудові мішки, а заробітна плата – копійки. Тому і серед робітників не раз вибухали стихійні страйки. Найбільшого руху революційні події досягли в 1905 р. Революційну діяльність у Саварці проводив Довгалевський Валерій Савелійович (про життя і діяльність якого опубліковано в журналі «Международная жизнь» № 11 за 1975 р.).

Культурним центром села була школа, яка містилася в сільській управі, тут була разом і «холодна», де відбувалося покарання різками. Школою завідував піп. Відкрита вона була в 1889 р. Навчання проводив один учитель. В одній кімнаті містилося три класи. У 1914 р. було збудовано приміщення однокласної земської трьохкомплектної школи. Лише в 1918 р. земську і церковну-парафіяльну школи було з'єднано.

Шкільне навчання в Саварці бере свій початок ще за часів кріпацтва. Ймовірно, що й раніше, у XVIII ст., хоч і не постійно, могли бути групи учнів, яких навчали мандрівні дяки, а пізніше – і постійні, при церкві. У перші роки після скасування кріпосного права вчителями вже були фахівці, яких утримувала сільська громада. Про цей факт свідчить запис, датований 22 жовтня 1869 р. [3].

У 1913 р. завдяки наполегливості колишнього політичного засланця Стариченка Агея Карповича й допомозі завідувача шкільним відділом Васильківського повітового земства Зубченка (теж політичного засланця) в Саварці почали будувати приміщення для земської початкової школи з окремим будинком на чотири квартири для вчителів. Підрядником був і добре нагрів руки на будівельних матеріалах Лагутін Данило Сидорович – скарбник великого вальцьового млина в Саварці. Обшарпаною жебрачкою виглядала стара школа поруч з великим і чепурним будинком земської школи, будівництво якої закінчували прискореними темпами вже під час Першої світової війни у 1914 р. [1].

5 жовтня 1915 р. почала роботу земська однокласна трьохкомплектна школа. Подаємо розповіді про її перших учителів та мешканців учительського будинку, де тепер знаходиться краєзнавчий музей. Говорячи про історію школи, не можна не згадати

про те, що протягом 1920–1923 рр. учителем української мови і літератури працював поет Дмитро Якович Загул – поет-філософ, поет-лірик, критик і теоретик літератури, талановитий перекладач, друг Михайла Кравчука.

У 1934 р. в Саварську 7-річну школу ходили діти з семи сіл, адже вчителювали там видатні люди. Добиралися пішки з Лютарів, Чайок, Ольшаниці, Рокитнянського р-ну. Навчалися з Синиці, Січі, Бовкуна, Степка (тепер Таращанський р-н). У 1935 р. урочисто відзначили 15-річчя Саварської школи. У музеї зберігається фото «Кузня кадрів». Так називали школу, адже вона випускала високоосвічених молодих людей.

Після того, як М. П. Кравчук повернувся до Києва читати математику в університеті, школою завідували Великохатько Федір Данилович (1923–1925) – професор Херсонського педінституту, Хмура Олекса Йосипович (1925–1927); потім Прокіп Дяченко (даних немає); у 1941 р. – Покотило Федір Йосипович.

Під час Другої світової війни у школі знаходилась німецька конюшня і Чалий Дмитро Євдокимович був змушений просити, щоб вивели коней. За це йому згадали вже «свої», коли в 1950-х рр. він був репресований за те, що написав «Буквар» українською мовою і заспівав з дітьми «Ще не вмерла Україна»; вирок – 10 років заслання в Краснодарський край. Чудом залишився живий, повернувся, відбувши термін та ще два роки на поселенні. Був реабілітований, але українську мову вже викладати не дозволили. Читав музику, грав дітям на скрипці [9]. Рада музею і краєзнавці збирають матеріал про цих людей, а також вчителів і випускників школи для поновлення кімнати освіти в музеї.

Початок відбудовчого періоду збігся з голодомором 1946–1947 рр. У колгоспі було зібрано менший урожай. Під виглядом заготівель держава забирала все. У дитячих садках, школах, у колгоспі працюючим варили на обід юшку. Люди їздили на Західну Україну, в Росію, міняли одяг та інші речі на продукти харчування. Гіркий досвід минулого підказував селянам, що колгоспи їх не врятують. Почалася втеча селян, особливо молоді, в міста, на промисловість. У 1946 р. у Богуславському районі селяни на трудовень отримували копійки. Сільськогосподарський податок нещадно давив селянство. Високий податок був на городні культури, сади. Були випадки, коли брався податок на дерева, які навіть не родили [8].

Жителі села не були паспортизовані. 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла тасмний Указ про виселення з УРСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя. Загальні збори обговорювали тих, хто не виконував мінімуму трудоднів і вирішували, що робити з цією людиною. Це було нечуване свавілля щодо селянства. Під розгляд цього закону попав і житель села Бебешко Вакула, який був виселений.

Відбудова промисловості була пріоритетним завданням. На відродження пограбованих, спалених і розорених підприємств України спрямовувалися величезні матеріальні та трудові ресурси. Значну їх частину було спрямовано у вугільну промисловість. На відбудові шахт Донбасу працювали сотні тисяч жителів міст і сіл. Жителі Саварки Стариченко Антон і Криворучко Дмитро брали участь у відбудові шахт Донбасу.

На початку 1950-х рр. в Україні розгорнулася кампанія по укріпленню колгоспів. У 1950 р. були об'єднані в один два колгоспи (Синиця, Лютарі та Саварка). Однак якихось чітких критеріїв укріплення не визначалося, а колгоспників навіть не питали згоди. Позитивних наслідків це не дало. У 1952 р. Синиця відокремилась в окреме господарство.

Влітку 1953 р. у село почали повертатися реабілітовані. У 1954 р. почалося освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану, Сибіру, Уралу й частини Північного Кавказу. Цілинна програма дозволила розширити зернове виробництво, але надовго законсервувала екстенсивний характер сільського господарства. Серед її

учасників були й селяни Ронський Іван Іванович і його брат. Пам'ятають старожили і збільшення посівів кукурудзи. З 1960-х рр. розпочався процес згортання перетворень доби «відлиги». Прокотилася нова хвиля репресій. У Києві репресували саварчанина Віктора Івановича Куксу.

Жителі села брали участь у військових діях в Афганістані: Бебешко Павло, Пивовар Сергій, Волошин Олександр, Ведмеденко Іван, Хоменко Володимир, Люлька Валерій, Яленко Віктор, Коршиков Віталій.

У 1983 р. за вказівкою з району в селі було спалено церкву. Люди згадують, як вона горіла [6].

Постановою Ради Міністрів УРСР від 14.11.1985 р. № 402 Саварській школі присвоєно ім'я Архипа Михайловича Люльки. Новий двохповерховий корпус школи збудований у 1969 р. при сприянні видатного земляка. З 2004 р. при школі відкрито дитячий садок і створено НВК. Історія школи – це історія села. У школі працює 17 вчителів, 2 вихователі дитячого садка, бібліотекар. Навчається 114 учнів та 19 вихованців дитячого садка.

При Саварському НВК діють меморіальний музей Академіка А. М. Люльки та краєзнавчий музей з восьми кімнат у приміщенні колишньої вчительської квартири, що побудований у 1913 р. і де проживав перший директор школи М. П. Кравчук. З ініціативи дирекції школи та учнів-екскурсоводів музею при сприянні спонсорів до 100-річчя Архипа Люльки було встановлено на шкільному подвір'ї пам'ятник, урочисте відкриття та освячення відбулося 25 травня 2007 р. (скульптор Анатолій Древецький). Святкування 100-річчя від дня народження Архипа Люльки відбулося у кінці березня 2008 р. [6].

Найвидатнішою особою села є Архип Михайлович Люлька – Генеральний конструктор авіаційної техніки, академік, Герой Соціалістичної праці, доктор технічних наук і просто прекрасна людина. Він народився 23 березня 1908 р. у селі Саварка, в багатодітній селянській сім'ї. Коли Архипові виповнилося сім років, він втратив матір, а в дев'ять – батька. Пішов жити до старшого брата. Навчався у школі добре. Першою вчителькою була Марія Іщенко. Вчителем математики і директором школи був М. П. Кравчук, українську мову читав поет Дмитро Загул.

Після закінчення школи вступив у профтехшколу в місті Біла Церква. Через три роки закінчив, отримавши фах слюсаря шостого розряду. Потім рік працював у сільраді та готувався до вступу в Київський політехнічний інститут. Архип вступив до вищу, витримавши конкурс у 25 претендентів на місце. Згодом одружився на своїй землячці, студентці сільськогосподарського інституту Процак Галині. Через деякий час у сім'ї народилися сини – Володя та Слава.

Архип Михайлович почав проводити дослідження в Харківському авіаційному інституті над створенням парогазотурбінних установок. Робота над ними привела його з колегами до думки про створення повітряного газотурбінного двигуна. А. Люлька у березні 1939 р. призначають керівником проекту, а вже у 1940 р. експериментальний РД-1 був спроектований. За створення двигуна ТР-1 А. Люлька був нагороджений орденом Леніна, а пізніше йому було присуджено Державну премію III ступеня. Винахідник був лауреатом Державних премій, отримав багато нагород. До кінця життя очолював одне з провідних конструкторських бюро авіаційної промисловості. А. М. Люлька 9 травня 1975 р. приїхав на Україну в своє рідне село. Він допоміг коштами при будівництві школи. 1 червня 1984 р. на 76-ому році життя Архип Люлька помер, похований у Москві. Його ім'я носить вулиця в Києві, площа в Москві, школа та вулиця в Саварці [7].

Село Саварка має свою давню історію, свої етапи становлення, відоме тим, що це – батьківщина відомого авіаконструктора Архипа Люльки та інших відомих особистостей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аплямов Е. А. Конструкторская школа Архипа Михайловича Люльки жива и будет жить! // Крылья родины. 2008. № 3. С. 13.
2. Авіапромисловість ССРС в 1921–1941 рр. / за ред. М. Ю. Мухіна. Москва: Наука, 1981. 258 с.
3. Аблицов В. «Галактика Україна». Українська діаспора: видатні постаті. Київ: КИТ, 2007. 436 с.
4. Академия наук Украинской ССР: история и современность / А. П. Шпак, В. П. Цемко, В. Д. Новиков [та ін.]. Киев, 1990. 385 с.
5. Андреев С. П. Крылом к крылу. Москва: Знание, 1962. 96 с.
6. Академік А. М. Люлька: матеріали наук. читань з циклу «Видатні конструктори». Київ: Полігр. підприємство «ЕКМО», 2004. 80 с.
7. Антонов О. К. Десять раз сначала: рассказ. Киев: Веселка, 1981. 165 с.
8. Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності (1841–2008) / О. В. Даниленко, Л. В. Іваницька, В. Ф. Колесник [та ін.] ; [за заг. ред. : А. П. Коцура, В. П. Коцура, Н. В. Терес]. Київ; Чернівці: Книги-XXI, 2010. 688 с.
9. Історія української культури : зб. матеріалів і док. / за ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. Київ: Вища шк., 2000. С. 278–288.
10. Коцур В. П., Масловська Ю. І. Заболотний Володимир Гнатович // Діячі науки і культури України : нариси життя та діяльності : навч. посіб. [для студ. ВНЗ] / [авт. : В. А. Вергунов, Т. Ю. Горбань, О. В. Даниленко та ін.; за заг. ред. : А. П. Коцура, В. П. Коцура, Н. В. Терес]. Київ; Чернівці, 2010. С. 197–200.

REFERENCES

1. Aplyamov E. A. Konstruktorskaya shkola Arkhipa Mikhaylovicha Lyulki zhiva i budet zhit! // Krilya rodiny. 2008. № 3. S. 13.
2. Aviapromyslovist SSSR v 1921–1941 rr. / za red. M. Yu. Mukhina. Moskva: Nauka, 1981. 258 s.
3. Ablitsov V. «Halaktyka Ukrayina». Ukrayinska diaspora: vydatni postati. Kyiv: KYT, 2007. 436 s.
4. Akademiya nauk Ukrainskoy SSR: istoriya i sovremennost / A. P. Shpak, V. P. Tsemko, V. D. Novikov [ta in.]. Kiev, 1990. 385 s.
5. Andreev S. P. Krylom k krylu. Moskva: Znanie, 1962. 96 s.
6. Akademik A. M. Lyulka: materialy nauk. chytan z tsyклу «Vydatni konstruktory». Kyiv: Polih. pidpryyemstvo «EKMO», 2004. 80 s.
7. Antonov O. K. Desyat raz snachala: rasskaz. Kiev: Veselka, 1981. 165 s.
8. Diyachi nauky i kultury Ukrayiny: narisy zhyttya ta diyalnosti (1841–2008) / O. V. Danylenko, L. V. Ivanytska, V. F. Kolesnyk [ta in.]; [za zah. red. : A. P. Kotsura, V. P. Kotsura, N. V. Teres]. Kyiv; Chernivtsi: Knyhy-XXI, 2010. 688 s.
9. Istoriya ukrayinskoyi kultury : zb. materialiv i dok. / za red. S. M. Klapchuka, V. F. Ostafiychuka. Kyiv: Vyshcha shk., 2000. S. 278–288.
10. Kotsur V. P., Maslovska Yu. I. Zabolotnyy Volodymyr Hnatovych // Diyachi nauky i kultury Ukrayiny : narisy zhyttya ta diyalnosti : navch. posib. [dlya stud. VNZ] / [avt. : V. A. Verhunov, T. Yu. Horban, O. V. Danylenko ta in.; za zah. red. : A. P. Kotsura, V. P. Kotsura, N. V. Teres]. Kyiv; Chernivtsi, 2010. S. 197–200.

Drok P. Savarka – historical motherland of Arkhip Lulka.

The article investigates the history of the emergence and development of the village of Savarka in the Boguslav district of the Kyiv region, in which the famous Ukrainian aircraft designer, Arkhip Lyulka, was born. The stages of formation and development of the village are highlighted, especially those of the known aircraft designer and other outstanding figures. It is established that the Savarka originates from the times of Kievan Rus, that two settlements of Chernyakhiv culture were found near the Savarki and Lutarov. The history of the Savary School is presented.

Key words: village Savarka, academician, Mikhail Petrovych Kravchuk, Arkhip Mikhailovych Lyulka, Dmytro Yakovych Zagul, Danylo Sydorovych Lagutin, Valery Saveliiovych Dovgalevskiy.

Одержано 26.09.2017.